

Θετικισμός και διαλεκτικός υλισμός στη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών

1. Εισαγωγή

Εισαγωγικά θα μπορούσαμε να ορίσουμε σαν επιστημολογία ή φιλοσοφία της επιστήμης τον τομέα εκείνο θεωρητικής διερεύνησης που έχει ως αντικείμενο τη φύση, το περιεχόμενο και την ιστορική εξέλιξη των επιστημών και τη σχέση τους με τη φιλοσοφία ή άλλους τομείς πνευματικής δραστηριότητας. Η μεθοδολογία θα μπορούσε επίσης ειδικότερα να οριστεί ως αναζήτηση και επιλογή θεωρητικών κατηγοριών, αναλυτικών σχέσεων και τρόπων ή μεθόδων οργάνωσης της επιστημονικής έρευνας με στόχο την προαγωγή της επιστημονικής γνώσης. Οι ορισμοί είναι γενικά ρηφοκίνδυνοι και οι παραπάνω ορισμοί ενέχουν τον κίνδυνο να οδηγήσουν σε κάποιες παρεξηγήσεις, με την έννοια ότι η επιστημολογία θα μπορούσε να εννοηθεί σαν μια επιστήμη ξεχωριστά από τις άλλες επιστήμες ή σαν επιστήμη των επιστημών, ενώ η μεθοδολογία σαν επιλογή εγκεφαλικά κατασκευασμένων κατηγοριών και μεθόδων οργάνωσης της έρευνας, ανεξάρτητα από την πραγματική διαλεκτική της ιστορικής εξέλιξης. Μια τέτοια όμως τοποθέτηση θα προκαλούσε σοβαρές αντιρρήσεις από την πλευρά τουλάχιστον των υποστηρικτών του διαλεκτικού υλισμού (βλ. Cornforth 1977: 120-21, Althusser 1977: 162 και Ιλιένκοφ 1988: 32).

Στο ζήτημα αυτό, το οποίο απαιτεί παραπέρα διευκρίνιση, θα επανέλθουμε παρακάτω αφού εμπίπτει στους στόχους του παρόντος άρθρου. Βασικό στόχο του άρθρου αποτελεί η σύντομη σκιαγράφηση της διαλεκτικής ανάπτυξης της επιστήμης, ο φωτισμός δηλαδή των επιμέρους πλευρών της διαδικασίας και της θεωρίας της γνώσης και η ειδικότερη ανάλυση των βασικών ρευμάτων στη φιλοσοφία ή μεθοδολογία της επιστήμης. Για το σκοπό αυτό λοιπόν, στο δεύτερο και τρίτο τμήμα του άρθρου θα παρουσιαστούν συνοπτικά οι βασικές θέσεις, οι απόψεις και οι συνθήκες ανάπτυξης του θετικισμού και του διαλεκτικού υλισμού αντίστοιχα. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος θα αναφερθούμε ειδικότερα στην ανάπτυξη και τις βασικές εκφράσεις, τόσο του κυρίαρχου θετικιστικού ρεύματος όσο και της θεωρίας του διαλεκτικού υλισμού, στα πλαίσια των κοινωνικών

* Ο Γ. Λιοδάκης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Πολυτεχνείο Κρήτης.

επιστημών, εστιάζοντας ιδιαίτερα την προσοχή μας στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας ή των «Οικονομικών», όπως έχει επικρατήσει να αποκαλούνται. Ταυτόχρονα θα γίνει μια σύντομη αναφορά και σε ορισμένες άλλες φιλοσοφικές ή μεθοδολογικές τάσεις μικρότερης επιρροής, ενδεχόμενα παραλλαγές των βασικών ρευμάτων και τις γενικότερες σχετικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών. Θα επισημανθούν, τέλος, οι ιδιαίτερες συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώνονται τα βασικά ζητήματα και οι μεθοδολογικές επιλογές των κοινωνικών επιστημών στην περίπτωση της Ελλάδας.

2. Οι επιστημολογικές βάσεις του θετικισμού

Ο θετικισμός αποτελεί την κυρίαρχη επιστημολογική προσέγγιση που στηρίχτηκε σε σημαντικό βαθμό στις επιστημολογικές και μεθοδολογικές αρχές του D. Hume (1711-1776), αλλά αναπτύχθηκε ουσιαστικά με βάση τις αντιλήψεις της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας από τον Αύγουστο Κοντ κατά το 19ο αιώνα, και από τους Mach, Poincare, Avenarius και Albert στις αρχές του 20ού αιώνα (βλ. επίσης Ιλιένκοφ 1988: 42-43). Όπως είναι γνωστό, οι βασικές αρχές του ιδεαλισμού μπορούν να συνοψιστούν στην αντίληψη της πρωταρχικότητας του πνεύματος ή της ιδέας σε σχέση με τον υλικό κόσμο, την εξάρτηση του τελευταίου από το πνεύμα και την πεποίθηση ότι πάντα «πάνω» ή «πέρα» ή «πίσω» από αυτό που ο άνθρωπος μπορεί να επιβεβαιώσει με την αντίληψη, την εμπειρία και την επιστήμη υπάρχει κάτι μυστηριακό και ακατάληπτο (Cornforth 1977: 24). Ο κριτικός ιδεαλισμός του Καντ αποτέλεσε επίσης ένα από τα βασικά στοιχεία εκκίνησης του θετικισμού στον αιώνα μας. Στη μεταπολεμική περίοδο ο θετικισμός εκπροσωπήθηκε κυρίως, διαφοροποιήθηκε και αναπτύχθηκε παραπέρα από το λεγόμενο κύκλο της Βιέννης (Schlick, Carnap, Wittgenstein κ.ά.) και το ρεύμα της αναλυτικής φιλοσοφίας, το περιεχόμενο της οποίας θα γίνει σαφές παρακάτω.

Όπως είναι γνωστό, ο Hume θεωρούσε την εμπειρική έρευνα με βάση τα αισθητηριακά δεδομένα σαν τη μοναδική πηγή της πραγματικά επιστημονικής γνώσης, χωρίς να εξετάζει το οντολογικό υπόβαθρο των εμπειρικών αυτών δεδομένων. Πίστευε επίσης ότι η μεταφυσική στερείται θεμελίωσης και θα πρέπει να απομονωθεί από το πεδίο της επιστήμης. Αν και εμπειριστής, ο Hume επεσήμανε τα όρια και την αβεβαιότητα της επαγωγικής γνώσης, σαν απλά πιθανής γνώσης. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την απόρριψη της μεταφυσικής και κάθε αντικειμενικής πραγματικότητας ανεξάρτητης από τα αισθητηριακά δεδομένα, προσδίδει ένα μάλλον αγνωστικιστικό χαρακτήρα στην προσέγγιση του Hume.

Από άποψη ιστορικοκοινωνικών συνθηκών, μπορούμε να πούμε ότι ο εμπειρισμός ή ακόμα ο μηχανιστικός υλισμός (και ευρύτερα ο μηχανικισμός) εξέφρασαν τις ανάγκες και την προοπτική του ανερχόμενου καπιταλισμού, ενώ ο

θετικισμός εκφράζει πλέον τα ενδιαφέροντα και την οπτική του αναπτυγμένου, ώριμου καπιταλισμού. Όπως έχει αποδειχτεί ιστορικά, οι κυρίαρχες ιδέες και αντιλήψεις κάθε εποχής είναι αυτές της άρχουσας τάξης (Frankel 1991).

Τα βασικά ζητήματα που απασχόλησαν το θετικισμό είναι το ζήτημα της οριοθέτησης, η απόρριψη της μεταφυσικής και το κριτήριο της επιστημονικότητας. Σύμφωνα με τους θετικιστές, μια πρόταση μπορεί να θεωρηθεί επιστημονική μόνον εφόσον μπορεί να ελεγχθεί και να επαληθευτεί εμπειρικά. Οι μη εμπειρικά ελέγξιμες προτάσεις θεωρούνται ότι στερούνται νοήματος (νοηματικό κριτήριο) και δεν έχουν ενδιαφέρον για την επιστήμη. Η μεταφυσική απορρίπτεται σαν αντιεπιστημονική και ο αντιεπιστημονικός χαρακτήρας της στηρίζεται στην κοσμοθεωρητική της λειτουργία, την προσπάθεια αποκάλυψης της ουσίας του κόσμου, τον κοινωνικό της προσανατολισμό και το γεγονός ότι στηρίζεται σε απλές πεποιθήσεις. Η δυνατότητα μιας επιστημονικής κοσμοαντίληψης απορρίπτεται τελείως και ο κοσμοθεωρητικός χαρακτήρας της φιλοσοφίας γενικότερα θεωρείται από το θετικισμό ως η κύρια αιτία της ασυμβατότητάς της με την επιστήμη.

Βέβαια η απόρριψη της μεταφυσικής είναι μόνο τυπική, γιατί ο ίδιος ο θετικισμός στηρίζεται στη μεταφυσική αφού υποκαθιστά, τόσο την αντικειμενική πραγματικότητα, όσο και την πραγματική γνωστική διαδικασία, με θεωρησιακά λογικά σχήματα. Αν και οι θετικιστές τυπικά αρνούνται κάθε φιλοσοφία που αναζητά τις αφητηριακές βάσεις ή τα τελικά συστατικά του κόσμου, στην πραγματικότητα οι ίδιοι αναζητούν τέτοιες αφητηριακές βάσεις (ultimates) στα αισθητηριακά δεδομένα, την ατομική σύσταση της ύλης κ.λπ. (Cornforth 1977: 60, και Frankel 1991). Γενικά οι θετικιστές αντιλαμβάνονται τα πράγματα στατικά, ξεχωριστά και ανστηρά καθορισμένα, και όχι στην αλληλοσυσχέτισή τους και σε μια διαδικασία εξέλιξης. Αλλά η μεταφυσική δε θα πρέπει να περιοριστεί στη φιλοσοφία και την αναζήτηση των αφητηριακών βάσεων ή των συστατικών στοιχείων του κόσμου, όπως την εννοούν οι θετικιστές. Αντίθετα, όπως υποδεικνύουν οι υποστηρικτές του διαλεκτικού υλισμού, ο μεταφυσικός τρόπος σκέψης και η μεταφυσική μέθοδος θα πρέπει να κατανοηθούν σαν αντιμετώπιση των πραγμάτων αποσπασματικά και αφηρημένα, παραβλέποντας (αφαιρώντας) τις συνθήκες ύπαρξης, αλληλοσυσχέτισης, αλλαγής και ανάπτυξής τους (βλ. και Cornforth 1977: 58, 72). Μ' αυτή την έννοια έχει επισημανθεί χαρακτηριστικά ότι:

Η εγγενής μεταφυσική της θετικιστικής φιλοσοφίας, αδυνατώντας να χωρήσει σε μια κριτική αυτοανάλυση, ενσωματώνει ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία της νατουραλιστικής φιλοσοφίας του 18ου αιώνα και του μηχανιστικού υλισμού που εκδηλώνονται στην επίμονη τάση του θετικισμού προς την τυπική απλότητα, ακαμψία και πληρότητα της επιστημονικής γνώσης, με τις αρχές του Hume και την υποκειμενική – ιδεαλιστική φιλοσοφία του Berkeley να αναβιώνουν στη θετικιστική απολυτοποίηση των εμπειρικών δεδομένων που θεω-

ρούνται ως η μοναδική πηγή αυταπόδεικτης βεβαιότητας και το πραγματικό θεμέλιο της επιστημονικής γνώσης. (Naletov 1984: 57).

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό του θετικισμού είναι η ουδετερότητα που αξιώνεται για την επιστημονική θεωρία και τον ερευνητή. Στην περίπτωση αυτή ο θετικισμός πέφτει στην κλασική πλάνη διχοτόμησης ανάμεσα στο υποκείμενο (ερευνητής) και το αντικείμενο (subject/object dichotomy). Υποστηρίζεται δηλαδή ότι η άποψη του ερευνητή, για το τι μπορεί να γνωρίσει και πώς, είναι εντελώς ανεξάρτητη και απροκατάληπτη και ότι τα συμπεράσματα της έρευνας είναι ανεξάρτητα απ' οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό καθορισμό (Δ. Γληνός 1982). Το υποκείμενο το φαντάζονται οι θετικιστές σαν κάτι έξω από την ίδια την πραγματικότητα, αμερόληπτο και παθητικό. Και ενώ ο θετικισμός φαντάζεται ότι μπορεί να αρθεί πάνω από την προαιώνια διαμάχη ανάμεσα στον ιδεαλισμό και τον υλισμό, στην πραγματικότητα αποδειχεται ασυνεπής με τον εαυτό του, αφενός μεν γιατί η αποδοχή της ύπαρξης μόνο των αισθητηριακών δεδομένων είναι μια *οντολογική πρόταση* και άρα *μεταφυσική* και αφετέρου γιατί η πολυδιαφημισμένη ουδετερότητα της θετικιστικής φιλοσοφίας αποτελεί στην πραγματικότητα ένα φιλοσοφικό εκλεκτικισμό που αναπόφευκτα οδηγεί στον απόλυτο υποκειμενικό ιδεαλισμό ή τον «εγωμονισμό» (solipsismus). (Δ. Γληνός 1982, Naletov 1984: 58).

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η αιτιότητα σαν πηγή των σχέσεων και των μεταβολών των φαινομένων απορρίπτεται τελείως από το θετικισμό ή γίνεται μόνο αποδεκτή (Hume) σαν απλή χρονική αλληλουχία ή συμπτωματική συσχέτιση δύο φαινομένων ή συμβάντων. Η «παρατήρηση» που συνδέεται με τα εμπειρικά δεδομένα απολυτοποιείται, ενώ η αρχή της αιτιότητας απορρίπτεται σαν μεταφυσική αφού, όπως υποστηρίζουν οι θετικιστές, δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί και να επαληθευτεί ή να επιβεβαιωθεί εμπειρικά. Η αρχή της αιτιοκρατίας, στην έκταση που έχει γίνει αποδεκτή, συνδέεται με τις μηχανιστικές αντιλήψεις (μηχανιστικός υλισμός και μηχανιστικός ιδεαλισμός) που επικράτησαν κατά τα πρώτα βήματα ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ενώ μέχρι σήμερα γίνεται δεκτή, εκτός από τους υποστηριχτές του διαλεκτικού υλισμού και από ορισμένους κύκλους «επιστημονικού ρεαλισμού». Στην πραγματικότητα βέβαια η πρόοδος της επιστήμης έχει δείξει ότι οι αιτιακές σχέσεις είναι εσωτερικές γενετικές σχέσεις που προϋποθέτουν ότι κάθε αποτέλεσμα είναι διαφορετικό από την αιτία του, επειδή ακριβώς τα φαινόμενα προκύπτουν από μη-αντιστρεπτούς ποιοτικούς μετασχηματισμούς (βλ. Μπιτσάκης 1985 και Frankel 1991).

Ο θετικισμός είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι προσκολλάται απόλυτα στην τυπική και στατική λογική της ταυτότητας ($A=A$) και έτσι αδυνατεί να αντιληφθεί και να δεχτεί την ύπαρξη πραγματικών αντιθέσεων. Οι αντιθέσεις γίνονται κατανοητές μόνο σαν αντιφάσεις, συνδέονται με το κριτήριο της επαλήθευσης (verification criterion) και απορρίπτονται, επειδή ό,τι δεν είναι σωστό

θεωρείται αναγκαστικά ότι είναι λάθος. Το αυστηρό όμως κριτήριο της επαλήθευσης, η απολυτοποίηση της επαγωγικής γνώσης και η αντίληψη της επιστήμης σαν μιας σωρευτικής γραμμικής διαδικασίας εγκαταλείφθηκαν στην πορεία εκ των πραγμάτων. Με την αλματώδη πρόοδο των φυσικών επιστημών στις αρχές του 20ού αιώνα (κβαντομηχανική, θεωρία της σχετικότητας κ.λπ.) αναπτύχθηκαν έντονοι προβληματισμοί στο χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης που προήλθαν, όπως κατά κανόνα, από το χώρο των φυσικών επιστημών. Έτσι άρχισαν να εμφανίζονται ορισμένες διαφοροποιήσεις από την προσέγγιση του θετικισμού ή διαφοροποιήσεις των ίδιων των αρχών της θετικιστικής επιστημολογίας. Οι τάσεις αυτές διαφοροποίησης που προέκυψαν από την ίδια την κρίση του θετικισμού, συνεχίστηκαν και εντάθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο. Η διαφοροποίηση αυτή και η κρίση του θετικισμού προέκυψε ταυτόχρονα από το θέμα της κρίσης της ίδιας της αστικής κοινωνίας και την ανάγκη να ληφθούν υπόψη τα δεδομένα των φυσικών επιστημών, έτσι ώστε η κυρίαρχη θετικιστική επιστημολογία να εξυπηρετήσει, επίσης, τη συντήρηση της υπάρχουσας κοινωνικής και φιλοσοφικής κατάστασης.

Βασική μορφή για τις νεότερες επιστημολογικές τάσεις αποτελεί ο Κ. Popper, ο οποίος ασκεί έντονη κριτική σε βασικές θέσεις του θετικισμού. Στο ζήτημα της επαγωγής ο Popper, όπως και ο Hume, υποστηρίζει ότι η επαγωγή δεν μπορεί να έχει αποδεικτική αξία. Επίσης απορρίπτει τον τρόπο με τον οποίο ο θετικισμός αντιμετωπίζει το ζήτημα της οριοθέτησης των επιστημών. Ο Popper υποκαθιστά συγκεκριμένα το κριτήριο της επαληθευσσιμότητας με το *κριτήριο της διαψευσιμότητας* (falsifiability), υποστηρίζοντας ότι μια πρόταση ή ένα σύστημα είναι επιστημονικό μόνον εφόσον μπορεί να ανασκευαστεί πειραματικά ή εμπειρικά. Βέβαια εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο το κριτήριο της επαληθευσσιμότητας όσο και το κριτήριο της διαψευσιμότητας του Popper είναι ουσιαστικά φορμαλιστικά, ανιστορικά κριτήρια και επομένως η σημασία τους περιορισμένη, δεδομένου ότι οι δυνατότητες επαλήθευσης ή διάψευσης καθορίζονται ιστορικά (Naleton 1884: 61 και Bitsakis 1988). Σε αντίθεση με την προσέγγιση του λογικού θετικισμού (Κύκλος της Βιέννης) ο Popper υποστηρίζει ότι η μεταφυσική δεν είναι ούτε επιστήμη ούτε λόγος στερούμενος νοήματος, αλλά ότι έχει ενδιαφέρον και συμβάλλει στη γνώση του κόσμου. Αν και ο Popper, από άποψη εννοιών και μεθόδου, επηρεάστηκε σημαντικά από το κλίμα που δημιούργησε ο Κύκλος της Βιέννης, ήταν όμως ρεαλιστής και εκπροσωπεί την επιστημολογική τάση που χαρακτηρίζεται σαν «κριτικός ορθολογισμός».

Ζωηρή συζήτηση και διαμάχες δημιούργησε επίσης τις τελευταίες δύο δεκαετίες η συμβολή του T. Kuhn (1970). Ο Kuhn, ξεκινώντας από την παρατήρηση ότι οι θεωρίες συχνά δεν εγκαταλείπονται τελείως, αλλά εξακολουθούν να ασκούν μακρόχρονες επιρροές (tenacity of theories) ακόμα και όταν διαψευστούν, εισήγαγε την έννοια του «παραδείγματος» και μελέτησε την ιστορική εξέλιξη της επιστήμης σαν διαδοχή επιστημονικών επαναστάσεων με την έννοια της αλλαγής

του κυρίαρχου «παραδείγματος». Με την έννοια του «παραδείγματος» ως κοινωνικοθεωρητικής κοινότητας ο Kuhn, σε αντίθεση με την απρόσωπη επιστήμη και τον κριτικό λόγο του Popper, εισάγει το «ανθρώπινο στοιχείο» και κοινωνικο-ψυχολογικές πλευρές στη διαδικασία της επιστημονικής γνώσης, ενισχύει το ρόλο της μεταφυσικής και του δόγματος και τείνει προς έναν υποκειμενικό ιδεαλισμό (Sayers 1981-82). Αν και εισάγει το στοιχείο της ασυνέχειας στην επιστημονική εξέλιξη, το αποδίδει τελείως τυποποιητικά και όχι διαλεκτικά (Σαρδέλης και Κυπριανίδης 1983: 97-100). Ταυτόχρονα υποβαθμίζει τη σημασία των υλικοκοινωνικών προϋποθέσεων στον καθορισμό των επιστημονικών επαναστάσεων και της επιστημονικής προόδου γενικά.

Παράλληλα σχεδόν με τον Kuhn και συμφωνώντας μαζί του στο πρόβλημα της εμμονής των θεωριών, ο I. Lakatos, εκπροσωπώντας ουσιαστικά την τάση του «κριτικού ορθολογισμού», εισήγαγε την έννοια του «επιστημονικού ερευνητικού προγράμματος» σαν ένα γενικό θεωρητικό σύστημα-πλαίσιο. Υποστηρίζει ότι ένα τέτοιο «πρόγραμμα» δεν εγκαταλείπεται από διαψεύσεις μερικών προτάσεων, αλλά αντικαθίσταται από άλλο ανώτερο όταν επανειλημμένα αποδειχθεί ότι δε βοηθάει στην αντιμετώπιση των συγκεκριμένων προβλημάτων. Αν και η προσέγγιση του Lakatos παρουσιάζει ορισμένες βελτιώσεις σε σχέση με εκείνη του Kuhn, παρουσιάζει ταυτόχρονα σοβαρούς αναχρονισμούς, θεωρεί την επιστημονική δραστηριότητα κάνοντας αφαίρεση των κοινωνικο-ταξικών όρων ανάπτυξής της, και παραμένει καθαρά μέσα στα πλαίσια του θετικισμού (Σαρδέλης και Κυπριανίδης 1983: 130-32, και Μεταξόπουλος 1988).

Τόσο ο μεθοδολογικός σχετικισμός των Kuhn και Lakatos, όσο και ο μεθοδολογικός αναρχισμός του Feysadend και οι θέσεις του Popper δείχνουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια γενικότερη αποκατάσταση της μεταφυσικής μέσα στα πλαίσια των σύγχρονων αναζητήσεων της κυρίαρχης επιστημολογίας (Naleton 1984: 87). Ταυτόχρονα τα νέα δεδομένα της επιστημονικής προόδου επιτείνουν την κρίση του θετικισμού και συντελούν σε παραπέρα διαφοροποιήσεις των επιμέρους επιστημολογικών τάσεων. Εκτός από το λογικό θετικισμό και τον «κριτικό ορθολογισμό», διαμορφώνονται ορισμένες σύγχρονες επιστημολογικές τάσεις, όπως ο «επιστημονικός ρεαλισμός» ή «επιστημονικός υλισμός» και ορισμένες τάσεις με αφητηριακές βάσεις στη διαλεκτική προσέγγιση (Σχολή της Φραγκφούρτης, στρουκτουραλισμός). Οι τελευταίες αυτές τάσεις παρουσιάζονται συχνά ως εναλλακτικές, προς το θετικισμό, προσεγγίσεις. Στην πραγματικότητα, όμως, είτε παραμένουν ουσιαστικά στα πλαίσια του θετικισμού είτε λόγω εγγενών αδυναμιών δεν έχουν τις δυνατότητες να στοιχειοθετήσουν μια πραγματικά εναλλακτική προσέγγιση. Η βασική εναλλακτική προσέγγιση ως προς το θετικισμό είναι ο διαλεκτικός υλισμός, τον οποίο οι εκπρόσωποι του θετικισμού πολέμησαν με πείσμα από την εποχή της επιστημονικής του θεμελίωσης από τους κλασικούς του μαρξισμού-λενινισμού.

3. Η προσέγγιση του διαλεκτικού υλισμού

Η θεωρητική προσέγγιση του διαλεκτικού υλισμού στηρίχτηκε στην αρχαιοελληνική υλιστική φιλοσοφία που μερικά αποφθενυματοποιείται στο γνωστό «τα πάντα ρει» του Ηράκλειτου, στην υλιστική φιλοσοφία του 18ου και του 19ου αιώνα και τη διαλεκτική που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από το Γερμανό ιδεαλιστή φιλόσοφο Hegel. Ο διαλεκτικός υλισμός προέκυψε από τη δημιουργική σύνθεση του υλισμού και την αναστροφή της ιδεαλιστικής διαλεκτικής του Hegel. Θεμελιώθηκε επιστημονικά από τον Engels (ιδιαίτερα στο *Αντι-Ντίριγκ* και τη *Διαλεκτική της Φύσης*) και τον Μαξ ο οποίος, αν και σε κανένα του έργο δεν ασχολήθηκε αποκλειστικά με ζητήματα φιλοσοφικά και μεθοδολογικά, σε διάφορα σημεία του έργου του (διαίτερα στο *Κεφάλαιο*, τις εισαγωγές στα *Grundrisse* και στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* και αλλού) κάνει απόλυτα σαφείς τις κοσμοθεωρητικές του αντιλήψεις και τη διαλεκτική υλιστική του μέθοδο. Η ίδια προσέγγιση αναπτύχθηκε επίσης παραπέρα από τον Λένιν (ιδιαίτερα στο *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός* και στα *Φιλοσοφικά Τετράδια*) και από άλλους μαρξιστές φιλοσόφους μέχρι σήμερα.

Σύμφωνα με μια ακριβή και περιεκτική διατύπωση, «Ο διαλεκτικός υλισμός θεωρεί το σύμπαν... σε μια διαρκή διαδικασία ανάπτυξης... μια διαδικασία στην οποία φάσεις βαθμιαίας εξελικτικής αλλαγής διακόπτονται από κενά στη συνέχεια, από απότομα άλματα από τη μια κατάσταση σε άλλη. Και αναζητά την εξήγηση, την κινητήρια δύναμη, αυτής της γενικής κίνησης, όχι σε επινοήσεις ιδεαλιστικής φαντασίας, αλλά μέσα στις ίδιες τις υλικές διαδικασίες – στις εσωτερικές αντιθέσεις, τις αντίθετες συγκρουόμενες τάσεις, που λειτουργούν σε κάθε διαδικασία της φύσης και της κοινωνίας» (Comforth 1977: 53).

Τα βασικά χαρακτηριστικά της υλιστικής διαλεκτικής προσέγγισης μπορούν να συνοψιστούν από τους βασικούς της νόμους που είναι: (1) ο νόμος του γενικού αλληλοκαθορισμού που αποτελεί τη βάση της διαλεκτικο-υλιστικής έννοιας της ενότητας του κόσμου και της δυνατότητας του ανθρώπου να τον γνωρίσει, (2) ο νόμος του μετασχηματισμού των ποσοτικών σε ποιοτικές μεταβολές και αντίστροφα σε κάθε εξελικτική διαδικασία, (3) ο νόμος της ενότητας και της πάλης των αντιθέτων που αποκαλύπτει το ρόλο των αντιθέσεων σαν πηγής για την κίνηση και τη μεταβολή των πραγμάτων και (4) ο νόμος της άρνησης σαν προϋπόθεση της ποιοτικής εξέλιξης των φαινομένων (βλ. Marquit 1981 και Ιλιένκοφ 1988: 134-35).

Ο διαλεκτικός υλισμός απορρίπτει την απολυτοποίηση της τυπικής, στατικής λογικής του θετικισμού, την οποία θεωρεί σαν οριακή ειδική περίπτωση. Ταυτόχρονα, όχι μόνο αποδέχεται, αλλά και θεωρεί αναγκαίες τις αντιθέσεις στη λογική (θεωρία) στο βαθμό που αντανακλούν πραγματικές αντιθέσεις, ενώ απορρίπτει τις λογικές αντιφάσεις που προκύπτουν σαν αποτέλεσμα λογικών σφαλμάτων ή ανεπαρκούς υποκειμενικής αντανάκλασης των αντικειμενικών α-

ντιθέσεων (Marquit 1981).

Βασική αφηρητική αρχή αποτελεί για το διαλεκτικό υλισμό η παραδοχή ότι ο αντικειμενικός κόσμος υπάρχει έξω και ανεξάρτητα από τη συνείδηση του υποκειμένου (ανθρώπου). Η θέση αυτή έχει γίνει αντικείμενο κριτικής από τους θετικιστές οι οποίοι τη χαρακτηρίζουν μεταφυσική. Από τη σκοπιά όμως του διαλεκτικού υλισμού υποστηρίζεται ότι το μοναδικό κριτήριο της «αντικειμενικότητας» και της «αλήθειας» είναι η συμφωνία της γνώσης με το αντικείμενο στην πράξη. Η ίδια η ανάγκη της γνώσης πηγάζει από τη βιολογική ανάγκη επιβίωσης του ανθρώπου. Η γνώση και η γνωστική διαδικασία θεωρούνται κοινωνικά φαινόμενα και συνάρτηση της ιστορικής εξέλιξης. Όπως επισημαίνει ο Δ. Γληνός σχετικά, «Το «πράττειν» κατακτώντας το «είναι» με τη βοήθεια του «νοείν» δημιουργεί τη γνώση και η γνώση καθοδηγεί την πράξη, ώσπου να προσκρούσει απάνω στο άγνωστο «είναι» και να γίνουν νέες δοκιμές για την κατάκτησή του» (Γληνός 1982). Το κριτήριο της «πράξης» ως βάση και κριτήριο ελέγχου της θεωρίας (βλ. επίσης Λένιν 1972: 157) σχετίζεται άμεσα με το συσχετισμό ελευθερίας και αναγκαιότητας που ανέπτυξε ο Engels. Σύμφωνα με τον Engels, «Η ελευθερία δεν συνίσταται στο όνειρο της ανεξαρτησίας από τους φυσικούς νόμους, αλλά στη γνώση αυτών των νόμων και τη δυνατότητα που αυτή δίνει στη συστηματική επιδίωξη ορισμένων αποτελεσμάτων» (Στο ίδιο: 219).

Όπως έχει γίνει ήδη σαφές, η διαλεκτική δεν αφορά μόνο στην ίδια την αντικειμενική εξέλιξη της φύσης, αλλά επίσης τη διαδικασία ανάπτυξης της γνώσης και της επιστήμης και τη σχέση τους με την αντικειμενική πραγματικότητα. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο Μαρξ για τη διαλεκτική του μέθοδο και τη σχέση του με τον Hegel.

Η μέθοδός μου, όχι μόνο διαφέρει βασικά από την εγγεληνή μέθοδο, αλλά είναι και ακριβώς το αντίθετό της. Για τον Hegel, η κίνηση της νόησης, την οποία προσωποποιεί με το όνομα της ιδέας είναι ο δημιουργός της πραγματικότητας, η οποία δεν είναι παρά η φαινομενική μορφή της ιδέας. Για μένα, αντίθετα, η κίνηση της νόησης δεν είναι παρά η αντανάκλαση της πραγματικής κίνησης, που μεταφέρεται και μετατίθεται στον ανθρώπινο εγκέφαλο. (Capital, I: 19).

Η αιτιοκρατία αποτελεί επίσης βασική και γενική αρχή του διαλεκτικού υλισμού. Η αιτιότητα αποκαλύπτεται διαρκώς στην πράξη και στην προσπάθεια επιδίωξης ορισμένων επιθυμητών αποτελεσμάτων. Στην περίπτωση αυτή η αρχή της αιτιοκρατίας αποκτά ιστορικότητα και αντιπαρατίθεται στη μηχανιστική αντίληψη της αιτιοκρατίας και τη γραμμική σχέση αιτίου-αποτελέσματος. Στη διαλεκτική η δυναμική της έκφραση, η αιτιότητα γίνεται αντιληπτή ως σχέση αλληλεξάρτησης και αμοιβαίου καθορισμού των φαινομένων. Όπως χαρακτηρίστικά επισημαίνει ο Δ. Γληνός (1982), «Όλα τα σύμπαντα και στο φυσικό και τον κοινωνικό κόσμο είναι σε αδιάκοπη κίνηση και σε αδιάσπαστη αλληλεξάρτηση. Άρα τίποτα δεν είναι τυχαίο, απροσδιόριστο, αναίτιο». Κατά τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζεται και το υποκείμενο που ασφαλώς δεν θεωρείται, όπως από

το θετικισμό, ανεξάρτητο και αμέτοχο στη φυσικοκοινωνική εξέλιξη.

Με την εξέλιξη των φυσικών επιστημών και την ανάπτυξη της κβαντικής μηχανικής κατά τις αρχές του 20ού αιώνα, εμφανίζεται ένα μεγάλο ρεύμα ιντε-τερμινισμού, ενώ από τη σκοπιά του διαλεκτικού υλισμού εμπλουτίζεται η αντίληψη της αιτιοκρατίας. Στην ευρύτερη πλέον αντίληψη της αιτιοκρατίας περιλαμβάνεται ο λεγόμενος κβαντικός ή πιθανοκρατικός καθορισμός. Η διαλεκτική της αναγκαιότητας και του τυχαίου δίνουν τη δυνατότητα κατανόησης των καταστάσεων στην κβαντική μηχανική. Το τυχαίο στην περίπτωση αυτή γίνεται αντιληπτό, όχι ως άρνηση της αιτιότητας και του καθορισμού (αιτιοκρατίας), αλλά ως διαλεκτική άρνηση της αναγκαιότητας (βλ. Μπιτσάκης 1985 και Frankel 1991).

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι στα πλαίσια του διαλεκτικού υλισμού η φιλοσοφία και η ιδεολογία ειδικότερα, που δεν ταυτίζονται με αυτό που ορισμένοι θεωρούν «ψευδή συνείδηση» (Althusser 1977: 170-71), αντιμετωπίζονται ως διάμεση, μεσολαβητική γνώση ανάμεσα στη μεταφυσική και την επιστήμη. Η ιδεολογία της εκάστοτε άρχουσας τάξης, αντανakλώντας στρεβλωτικά την υπάρχουσα πραγματικότητα, θεωρείται ότι κατά κανόνα οδηγεί στη διαμόρφωση «ψευδούς συνείδησης», ενώ το ίδιο συμβαίνει γενικότερα με την ανάπτυξη φετιχιστικής αντίληψης στις συνθήκες του καπιταλισμού. Αντίθετα, η ιδεολογία των κοινωνικών τάξεων που από τη φύση και τη θέση τους είναι προοδευτικές (όπως η εργατική τάξη στον καπιταλισμό) θεωρείται ότι προσεγγίζει τον επιστημονικό χαρακτήρα και μπορεί να προσανατολίζει σωστά (προοδευτικά) την επιστημονική έρευνα.

Η γνωσιοθεωρία του διαλεκτικού υλισμού απορρίπτει τη μονόπλευρη απολυτοποίηση της επαγωγής και συνδυάζει διαλεκτικά την επαγωγική με την απαγωγική μέθοδο. Η ίδια η διαδικασία της γνώσης θεωρείται ως διαδικασία διαρκών αντιθέσεων (Sayers 1981-82). Στόχος της γνώσης και της επιστήμης είναι η συμφιλίωση και αποκάλυψη της ουσίας των φαινομένων. Όπως επεσήμανε ο Μαρξ, «Η επιστήμη θα ήταν περιττή, αν η φαινόμενη όψη των πραγμάτων συνέλιπτε με την ουσία τους». Προς το σκοπό λοιπόν αυτό, πραγματοποιούνται ορισμένες αφαιρέσεις ή διαμορφώνονται εννοιολογικές κατηγορίες, οι οποίες στη συνέχεια χρησιμοποιούνται απαγωγικά για να αναπαράγουν θεωρητικά τη συγκεκριμένη πραγματικότητα αποκαλύπτοντας έτσι την ουσία των φαινομένων. Με άλλα λόγια, η αντίληψη που διατύπωσε ο ίδιος ο Μαρξ για τη γνωστική διαδικασία είναι ότι η διαδικασία αυτή συντελείται μέσα από κάποιους αφηρημένους καθορισμούς, μέσω της νόησης για να καταλήξει στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου. Το πραγματικό συγκεκριμένο είναι, επομένως, η αφετηρία για την άμεση αντίληψη, ενώ το γνωστικό συγκεκριμένο που αποτελεί τη νοητική αναπαραγωγή του πραγματικού συγκεκριμένου είναι το τέλος της γνωστικής διαδικασίας (βλ. Σαρδέλης και Κυπριανίδης 1883: 180). Οι αφαιρέσεις όμως και οι κατηγορίες του διαλεκτικού υλισμού δεν αποτελούν αυθαίρετες επαγωγικές

γενικεύσεις, όπως στο θετικισμό. Αντιστοιχούν μάλλον ή ακόμα παράγονται από την ίδια την πραγματικότητα (π.χ. εμπόρευμα, αξία). Το αφηρημένο αντιστοιχεί στη μερική, μεμονωμένη απεικόνιση των φαινομένων και τις ειδικές τους ιδιότητες. Αντίθετα το συγκεκριμένο σχετίζεται με την ολοκλήρωση, τις εσωτερικές αιτιακές σχέσεις, την ενότητα και την αμοιβαία αλληλεξάρτηση των φαινομένων. (Naleton 1984: 275). Η ενότητα του αφηρημένου με το συγκεκριμένο, σύμφωνα με το διαλεκτικό υλισμό, δίδει μια πλήρη ιδέα του αντικειμένου.

Οι επικριτές του διαλεκτικού υλισμού και του μαρξισμού, αδυνατώντας να κατανοήσουν τη διαφορά και την κίνηση ανάμεσα στο αφηρημένο και το συγκεκριμένο, «ανακάλυψαν» αγεφύρωτες «αντιφάσεις» στο έργο του Μαρξ (ιδιαιτέρως ανάμεσα στον I και III τόμο του *Κεφαλαίου*) και προσπάθησαν συστηματικά να ανατρέψουν τις θεωρητικές βάσεις ή να περιορίσουν την επιστημονική εμπέδωση του διαλεκτικού υλισμού. Εκείνο που επικρίθηκε τις περισσότερες φορές είναι μια εκχυδαϊσμένη καρικατούρα του διαλεκτικού υλισμού των κλασικών του μαρξισμού-λενινισμού, που παίρνει συνήθως είτε τη μορφή ενός στείρου και μηχανιστικού υλισμού (ντετερμινισμού), είτε τη μορφή ενός μεταφυσικού-τελεολογικού θεωρητικού συστήματος με σοβαρές απροσδιοριστίες που δεν μπορεί να ελεγχθεί και να χρησιμεύσει επιστημονικά. Στην πραγματικότητα η φιλοσοφία του διαλεκτικού υλισμού συνιστά τη μοναδική επιστημονική κοσμοθεωρία, η οποία προσφέρει μια επιστημολογικά και μεθοδολογικά πληρέστερη προσέγγιση των φαινομένων τόσο στο χώρο των φυσικών, όσο και των κοινωνικών επιστημών.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αντίληψη του διαλεκτικού υλισμού για την επιστημονική γνώση είναι σχετική, με την έννοια ότι τα όρια της γνώσης καθορίζονται ιστορικά, δεν μπορεί όμως να αναχθεί στο σχετικισμό, με την έννοια της άρνησης της ίδιας της αντικειμενικής αλήθειας (Λένιν 1972: 154). Ταυτόχρονα θα πρέπει να επισημανθεί ότι το κύρος του διαλεκτικού υλισμού και η αντικειμενικότητα ή επιστημονικότητα της γνώσης που προκύπτει με βάση τη διαλεκτική μέθοδο πηγάζουν από το κριτήριο της πράξης και τη διαρκή αλληλεπίδραση θεωρίας και πράξης. Πηγάζουν επίσης, όσον αφορά την κοινωνία, από την ταξική θέωση και οπτική του διαλεκτικού υλισμού (από τη σκοπιά της εργατικής τάξης) και το γεγονός ότι η εργατική τάξη στον καπιταλισμό, ο κατ'εξοχήν φορέας της παραγωγικής δραστηριότητας και της πράξης, είναι από τη φύση και θέση της η προοδευτική τάξη που δεν έχει τίποτα να αποκρύψει, προκειμένου να διατηρήσει κάποια εξουσία, αλλά αντίθετα έχει κάθε ενδιαφέρον να προσεγγίσει πιστά την πραγματικότητα και την αλήθεια (βλ. επίσης Cornforth 1977: 12-14). Γενικά θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα όποια θετικά βήματα στην επιστήμη και την κοινωνική εξέλιξη πραγματοποιούνται ή ενσαρκώνονται από τις προοδευτικές κοινωνικές τάξεις καθόσον αυτές, σε κάθε συγκεκριμένη φάση, εκφράζουν την ιστορική αναγκαιότητα και τις απαιτήσεις της κοινωνικής πραγματικότητας (Ντομπρένκοφ 1990: 83, 131).

4. Θετικισμός και διαλεκτικός υλισμός στα πλαίσια των κοινωνικών επιστημών

4.1. Επιστημολογικές τάσεις και εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών

Τα όσα ελέχθησαν στις δύο προηγούμενες ενότητες αφορούν ασφαλώς και στις κοινωνικές επιστήμες. Εδώ είναι αναγκαίο να εξετάσουμε ειδικότερα την εξέλιξη, τη διαμάχη και την επιρροή των δύο βασικών εναλλακτικών προσεγγίσεων, ή ορισμένων επιστημολογικών τάσεων μικρότερης εμβέλειας και τη μεθοδολογία αντιμετώπισης βασικών ζητημάτων στα πλαίσια των κοινωνικών επιστημών.

Δεδομένου ότι αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών είναι ο άνθρωπος και η κοινωνική του δραστηριότητα και ανάπτυξη, είναι φυσικό που οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν επικεντρώσει την προσοχή τους στην ουσία του ανθρώπου και τη σχέση του με την κοινωνία. Οι ιδεαλιστικές όμως βάσεις της αστικής κοινωνικής επιστήμης και οι μεταφυσικές ερμηνείες που επικράτησαν για τη σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία οδήγησαν στη διαμόρφωση δύο διαμετρικά αντίθετων τρόπων προσέγγισης του προβλήματος, που είναι εξίσου παραπλανητικοί. Πρόκειται για την οντολογική (substantialist) και τη σχετικιστική (relativistic) προσέγγιση. Με βάση αυτές τις προσεγγίσεις, προβάλλεται με τρόπο εντελώς μεταφυσικό, είτε η αναλλοίωτη φύση του ανθρώπου σαν ο καθοριστικός παράγοντας, είτε η επίδραση της κοινωνίας και του συστήματος σαν καθοριστική πάνω στο παθητικό άτομο (Ντομπρένκοφ 199: 39-41). Και στις δυο περιπτώσεις η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία ουσιαστικά αποσιωπάται.

Στον πρώτο τρόπο προσέγγισης εντάσσεται, μεταξύ άλλων, και η βιο-οντολογική προσέγγιση του S. Freud, του οποίου η συμβολή στον τομέα της ψυχανάλυσης είναι αναμφισβήτητη και η επίδρασή του στις κοινωνικές επιστήμες σοβαρή. Η επέκταση όμως της ψυχαναλυτικής του προσέγγισης σε γενικότερα και πολυσύνθετα κοινωνικά φαινόμενα καταλήγει σε απλουστευτικές, και συχνά, αυθαίρετες θεωρητικές ερμηνείες. Σημαντική υπήρξε η επίδραση του Freud, ιδιαίτερα στους λεγόμενους νεοφροϊδιστές εκπροσώπους της Σχολής της Φραγκφούρτης, στην οποία θα επανέλθουμε παρακάτω. Από την πλευρά της σχετικιστικής προσέγγισης έχουν αναπτυχθεί ορισμένες μεγάλες θεωρίες (Grant Theories), που απολυτοποιούν και θεωρούν δεδομένη την κοινωνία ή τις κοινωνικές δομές που απολυτοποιούν και θεωρούν τον καθορισμό των πάντων. Ιδιαίτερα επιχειρούν με βάση αυτές να ερμηνεύσουν τον καθορισμό των πάντων. Ιδιαίτερη επιρροή έχει δημιουργήσει, από αυτή την πλευρά, η δομολειτουργική προσέγγιση του Parsons, ιδιαίτερα στο χώρο της κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης (βλ. Δεμερτζής 1989). Η θεωρητική προσέγγιση του Parsons συνέβαλε αποφασιστικά στην εδραίωση και την αναμφισβήτητη επικράτηση του θετικισμού στις κοινωνικές επιστήμες μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες.

Γενικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιστημολογικές αναζητήσεις και η

κυρίαρχη θετικιστική προσέγγιση ειδικότερα ασκούν με μια ορισμένη χρονική καθυστέρηση, σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες, την επίδρασή τους και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Όπως συμβαίνει στις φυσικές επιστήμες, το ίδιο και ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό εξακολουθεί να κυριαρχεί και στις κοινωνικές επιστήμες η θετικιστική ιδεολογία, παρά την ενίσχυση του ρεαλιστικού ρεύματος και τις συχνές αμφισβητήσεις και κριτικές των τελευταίων δεκαετιών. Ορισμένοι βέβαια συγγραφείς (βλ. Δεμερτζής 1989) εκτιμούν ότι ο θετικισμός έχει ουσιαστικά αμφισβητηθεί στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, αλλά όπως θα φανεί παρακάτω μια τέτοια εκτίμηση είναι μάλλον υπερβολική ή τουλάχιστον πρόωγη.

Προκειμένου να εκτιμήσουμε καλύτερα τα χαρακτηριστικά, τις επιδράσεις και τις συνέπειες των δύο εναλλακτικών επιστημολογικών προσεγγίσεων στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, είναι σκόπιμο να αναφέρουμε ορισμένες εκφράσεις τους και μερικά παραδείγματα για τον τρόπο αντίληψης ή αντιμετώπισης ορισμένων ζητημάτων. Κατ' αρχήν αξ σημειωθεί ότι ο θετικισμός προσπαθεί να ερμηνεύσει τα κοινωνικά φαινόμενα στηριζόμενος σε έννοιες ή θεωρησιακά σχήματα ιδεαλιστικής έμπνευσης και σε αφαιρέσεις μεταφυσικού χαρακτήρα, ενώ αντίθετα ο διαλεκτικός υλισμός και ειδικότερα η προσέγγιση του ιστορικού υλισμού, επικεντρώνοντας την προσοχή της έρευνας στη διαλεκτική αντίθεση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις της κοινωνίας (G. Cohen 1988:152 και Δρουκόπουλος 1988), εντοπίζει στην αντίθεση αυτή και στις κοινωνικοταξικές συγκρούσεις (ταξική πάλη) τις κινητήριες δυνάμεις της κοινωνικής εξέλιξης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποσπασματικής και μεταφυσικής θεώρησης, από την πλευρά του θετικισμού, αποτελεί ο απόλυτος διαχωρισμός των επιμέρους τομέων της επιστήμης, ενώ ο εγγενής αγνωστικισμός του εκδηλώνεται με την έλλειψη εμπιστοσύνης στην επιστημονική γνώση και με την αμφισβήτηση στην ακραία περίπτωση του επιστημονικού χαρακτήρα των κοινωνικών επιστημών (βλ. ενδεικτικά Robinsop 1969: 1, 22 και Γέμπτος 1989). Αντίθετα, από τη σκοπιά του διαλεκτικού υλισμού, επισημαίνεται η αλληλεξάρτηση των επιμέρους τομέων της επιστήμης, χωρίς να υιοθετείται ο αναγωγισμός (reductionism), η αναγωγή δηλαδή των κοινωνικών στις φυσικές επιστήμες, που αποτελεί σύνηθες φαινόμενο για το θετικισμό και ιδιαίτερα κάτω από την επίδραση του Κύκλου της Βιέννης. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στη θετικιστική προσέγγιση των κοινωνικών επιστημών, και σε αντίθεση με τις επιστημονικά θεμελιωμένες αφαιρέσεις και κατηγορίες του διαλεκτικού υλισμού, συχνό είναι το φαινόμενο των αυθαίρετων και άστοχων επιστημονικά γενικεύσεων. Οι αυθαίρετες αυτές γενικεύσεις και τα μεταφυσικά θετικιστικά συμπεράσματα δεν είναι συνήθως τυχαία, αλλά εξυπηρετούν μάλλον ορισμένες ιδεολογικοπολιτικές σκοπιμότητες. Επικυρώνοντας το φαινομενικά δεδομένο και αυταπόδεικτο, ο θετικισμός λειτούργησε ιδεολογικά και καλυπτόμενος με την ψευτοεπιστημονικότητα του ε-

μπειρισμού, έχει συχνά ως αποτέλεσμα τον αποπροσανατολισμό της επιστημονικής έρευνας (Naleton 1984: 284 και Δεμερτζής 1989).

Ένα βασικό επίσης χαρακτηριστικό της θετικιστικής προσέγγισης στις κοινωνικές επιστήμες συνίσταται στον αυθαίρετο διαχωρισμό ανάμεσα στις θετικές προτάσεις ή αναλύσεις και τις αξιολογικές κρίσεις που συνήθως εξοβελίζονται από το πεδίο της επιστημονικής έρευνας. Ο διαχωρισμός αυτός, που έχει τις ρίζες του στη βεμπεριανή προσέγγιση των κοινωνικών επιστημών (βλ. Γέμπτος 1985: 41), παρακάμπτει το πρόβλημα των αξιολογικών κρίσεων και οδηγεί κατά κανόνα σε τεχνοκρατικές αντιλήψεις που αποκρυσταλλώνονται στο συμπέρασμα ότι οι αξιολογικές κρίσεις και επιλογές αφορούν την πολιτική και τους πολιτικούς και όχι την επιστήμη. Η ψευτο-ουδετερότητα και η υποτιθέμενη αντικειμενικότητα της επιστήμης που στηρίζεται σ' αυτό το διαχωρισμό και πάλι δεν είναι τυχαία, αλλά εξυπηρετεί μάλλον τη συντήρηση και αποτρέπει την αμφισβήτηση των κατεστημένων κοινωνικών συμφερόντων.

Ο ιδεαλισμός του θετικισμού αντανακλάται ουσιαστικά στην πεποίθηση ότι οι ιδέες είναι εκείνες που καθορίζουν τον τρόπο ζωής και τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας (Cornforth 1977: 26). Ταυτόχρονα, η μεταφυσική της θετικιστικής προσέγγισης εκδηλώνεται με τη γενική και έξω από ιστορικά πλαίσια αντίληψη του «ανθρώπου» και με την αντίληψη για τη «φύση του ανθρώπου», η οποία θεωρείται αναλλοίωτη και έξω από κάθε κοινωνικό καθορισμό. Η αντίληψη αυτή για τη φύση του ανθρώπου έχει οδηγήσει σε συμπεριφορικές προσεγγίσεις και σε έναν ανεδαφικό υποκειμενισμό. Μεταφυσική είναι επίσης η προσπάθεια κατανόησης ταξικών κοινωνιών ως απλώς συνιστάμενων από ένα μεγάλο αριθμό διαφορετικών ατόμων που συνδέονται μεταξύ τους με κάθε είδους σχέσεις, αγνοώντας όμως τη θεμελιακή αντίθεση ανάμεσα σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλεζόμενους που εκδηλώνεται μέσα από όλες αυτές τις σχέσεις. Με αυτή την αντίληψη συνδέεται στενά η επίσης μεταφυσική, αστική έννοια των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», που στηρίζεται σε μια μηχανιστική (νατουραλιστική) αντίληψη μιας αφηρημένης και τυπικής ισότητας των δικαιωμάτων των πολιτών. Αντίθετα οι κλασικοί του μαρξισμού αντιμετώπισαν τα ανθρώπινα δικαιώματα, όχι σαν μια τυπική ισότητα απέναντι στο νόμο, αλλά στη βάση των συγκεκριμένων οικονομικών και κοινωνικο-ταξικών συνθηκών και της απαίτησης των καταπιεσμένων τάξεων για κατάργηση των κοινωνικών τάξεων (Cornforth 1977: 38). Έκφραση θετικιστικής και μεταφυσικής προσέγγισης αποτελεί επίσης η αστική έννοια της δημοκρατίας, η οποία έχει μια μεγάλη ιστορικά σταδιοδρομία. Η γενική αυτή έννοια της δημοκρατίας ξεφεύγει από ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια, ενώ από τη σκοπιά του διαλεκτικού υλισμού η δημοκρατία θεωρείται ταξικά και κοινωνικο-ιστορικά καθορισμένη. Συγκρίνοντας τώρα ειδικότερα την προσέγγιση του διαλεκτικού υλισμού, αναφορικά με την αντίληψη της κοινωνικής ανάπτυξης, με την αντίστοιχη ρεφορμιστική αντίληψη, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στην πρώτη προσέγγιση, αλλά όχι στη δεύτερη, η διαλεκτική

άρνηση θεωρείται βασικό και θετικό στοιχείο της ιστορικής εξέλιξης (Cornforth 1977: 114-15).

Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν γενικά και αδικαιολόγητα ότι η διαλεκτική συνδέεται με κάποιο τελεολογικό στοιχείο (βλ. Γέμπτος 1989). Στην πραγματικότητα όμως ένα τέτοιο τελεολογικό στοιχείο υπάρχει μόνο στην ουτοπική και μεταφυσική προσέγγιση της Σχολής της Φραγκφούρτης (Ντομπρένκοφ 1990: 76-77), ενώ ο διαλεκτικός υλισμός δεν έχει καμιά σχέση με οποιαδήποτε τελεολογία ή με θεωρησιακή φιλοσοφία, σε αντίθεση μάλλον με τη θετικιστική επιστημολογία. Όπως έχει σχετικά επισημανθεί, ο «διαλεκτικός υλισμός» σημαίνει κατανόηση των πραγμάτων ακριβώς όπως είναι («υλισμός») και στην αλληλοσύνδεση και εξέλιξή τους («διαλεκτική»). (Cornforth 1977: 120). Απορρίπτοντας κάθε θεωρησιακή αντίληψη, και επομένως και κάθε τελεολογία, ο Engels υπογραμμίζει στο *Anti-Duhring* χαρακτηριστικά ότι: «Ο σύγχρονος υλισμός... δεν χρειάζεται πλέον οποιαδήποτε φιλοσοφία που στέκεται πάνω από τις επιστήμες... Καθόσον κάθε επιμέρους επιστήμη απαιτείται για να διευκρινιστεί η θέση της στη μεγάλη ολότητα των πραγμάτων και της γνώσης μας για τα πράγματα μια ειδική επιστήμη ασχολούμενη με αυτή την ολότητα είναι περιττή». Στόχος επομένως της επιστήμης, και των κοινωνικών επιστημών ειδικότερα, είναι η διερεύνηση και σωστή αντανάκλαση των νόμων και νομοτελειών της φυσικής και κοινωνικής εξέλιξης, υποτασσόμενη πάντα στην αναγκαιότητα της αντικειμενικής, διαλεκτικής ανάπτυξης της φύσης και της κοινωνίας. Από αυτή τη σκοπιά, οι νομοτέλειες της κοινωνικής εξέλιξης, ειδικότερα, θα πρέπει να κατανοηθούν σαν κανονικότητες των κοινωνικών φαινομένων, που μπορεί να ισχύουν για μικρότερα ή μεγαλύτερα ιστορικά διαστήματα και πάντα σε κοινωνικά συγκεκριμένα πλαίσια, και οι οποίες προκύπτουν μέσα από στοχαστικές διαδικασίες κοινωνικής ανάπτυξης και επαληθεύονται από τη μακροχρόνια ανθρώπινη πρακτική (βλ. και Ιλιένκοφ 1988: 32).

Ας επανέλθουμε όμως στις επιστημολογικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών για να εντοπίσουμε και να εκτιμήσουμε ειδικότερα, ορισμένες επιστημολογικές και μεθοδολογικές τάσεις που προέκυψαν σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα της κρίσης και του κλονισμού της κυριαρχίας της θετικιστικής προσέγγισης. Πριν όμως αναφερθούμε σε ειδικότερες προσεγγίσεις και επιστημολογικά ρεύματα, είναι σκόπιμο να σημειώσουμε ότι με τα νέα δεδομένα των επιστημών και με την όξυνση της κρίσης του θετικισμού, παρουσιάστηκε κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες μια αναβίωση και ανάπτυξη της μαρξιστικής προσέγγισης (βλ. και Δεμερτζής 1989), και κατά συνέπεια μια επέκταση της επιρροής του διαλεκτικού υλισμού. Το γεγονός αυτό και η προσέγγιση του διαλεκτικού υλισμού συνολικά, αποσιωπάται από άλλους συγγραφείς (Γέμπτος 1989) οι οποίοι, αναφερόμενοι στις κυριότερες επιστημολογικές τάσεις, επικεντρώνουν την προσοχή τους στη σχέση και τις διαφορές του κριτικού ορθολογισμού με τη διαλεκτικο-ερμηνευτική προσέγγιση της Σχολής της Φραγκφούρτης. Μια τέτοια παρουσία-

ση των εξελίξεων δεν είναι ασφαλώς τυχαία, δεδομένου ότι η κοινωνική κριτική στον καπιταλισμό και μεθοδολογική κριτική στο θετικισμό από τη Σχολή της Φραγκφούρτης είναι, όπως θα δούμε και παρακάτω, ανεκτίμητη και καθόλου επικίνδυνη για την άρχουσα τάξη (Ντομπρένκοφ 1990: 145). Ούτε όμως και ο ισχυρισμός των ίδιων συγγραφέων (Γέμπτος 1989) ότι η επιρροή και το πεδίο εφαρμογής της διαλεκτικής στις φυσικές επιστήμες περιορίζεται, ουσιαστικά ευσταθεί (βλ. Frankel 1991).

Για το χώρο λοιπόν των κοινωνικών επιστημών είναι σκόπιμο να επισημάνουμε δύο τάσεις, που αναπτύχθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες με σοβαρή επίδραση ή αφητηρία τη διαλεκτική προβληματική του μαρξισμού. Πρόκειται για τη στρουκτουραλιστική προσέγγιση που προέκυψε κύρια από το έργο του Althusser και την κοινωνιολογική Σχολή της Φραγκφούρτης, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί. Οι προσεγγίσεις αυτές δεν προέκυψαν από καμιά πραγματική αδυναμία ή αποτυχία της προσέγγισης του διαλεκτικού υλισμού, ο οποίος βέβαια κάθε άλλο παρά δογματικός είναι και επιδέχεται παραπέρα ανάπτυξη, εξυπηρετούν όμως από ορισμένη άποψη την πολεμική και τη σύγχυση που καλλιεργείται γύρω από τη φιλοσοφία του διαλεκτικού υλισμού. Από την πλευρά του, ο φορμαλισμός στην προσέγγιση του Althusser, η στρουκτουραλιστική ερμηνεία της διαλεκτικής του Μαρξ και η αντίστοιχη ανάπτυξη κατηγοριών και εννοιών όπως ο επικαθορισμός (βλ. Althusser 1977: 93) οδήγησαν συχνά σε αυθαίρετες σχηματοποιήσεις της κοινωνικής ανάπτυξης και σε έντονες κριτικές (βλ. και Godelier 1972: foreword). Από ορισμένες μάλιστα πλευρές εντοπίστηκαν ορισμένα στοιχεία θετικισμού στο έργο του Althusser (βλ. Plaut 1978). Αν και το έργο του Althusser έχει αναμφίβολα συμβάλει στην αναζωογόνηση και ανάπτυξη του μαρξισμού, ορισμένοι επικριτές επισημαίνουν την παράβλεψη της υλιστικής βάσης της γνωσιολογικής διαδικασίας, την ουσιαστική απόρριψη του κριτηρίου της πράξης και την υποβάθμιση των ποσοτικών αλλαγών ως προϋπόθεσης ποιοτικών μεταβολών. Έτσι υποστηρίζεται ότι υποβαθμίζεται ή χάνεται το δυναμικό στοιχείο της ιστορικής εξέλιξης και αναστρέφεται η σχέση βάσης-εποικοδομηματος, πράγμα που συνεπάγεται τη μερική εγκατάλειψη του διαλεκτικού υλισμού και της υλιστικής ερμηνείας της ιστορίας (Γρηγορόπουλος 1982). Αν και η κριτική αυτή είναι τουλάχιστον υπερβολική, θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε ενδεικτικά ότι ο αλθουσερικός στρουκτουραλισμός αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες βάσεις για τη μετέπειτα ανάπτυξη της «Σχολής της Ρύθμισης» (Regulation Approach) από συγγραφείς όπως οι M. Aglietta, A. Lipietz, R. Boyer κ.ά. Η προσέγγιση αυτή, η οποία βέβαια έχει και τη φιλελεύθερη αστική της συνιστώσα και έχει επίσης επηρεαστεί από το έργο του Gramsci, έχει δεχτεί εύστοχες και δικαιολογημένες κριτικές. Ορισμένες από αυτές τις κριτικές επισημαίνουν ότι η Σχολή της Ρύθμισης και ολόκληρη η φιλοσοφία του «Μετα-φορντισμού» συνιστούν, μέσα στη σημερινή οικονομική και κοινωνικοπολιτική συγκυρία, μια προσπάθεια διαμόρφωσης μιας νέας σοσιαλδημοκρατικής ουτοπίας,

η οποία είναι θεωρητικά ασυνεπής και εμπειρικά άσχετη (Clarke 1991 και Brenner and Glick 1991). Και τούτο γιατί εξαντλείται σε μια φαινομενολογία της διάρθρωσης των παραγωγικών δυνάμεων (μετα-φορντική τεχνολογία κ.λπ.), παραβλέπει τον ουσιαστικό πυρήνα των κοινωνικο-περιουσιακών σχέσεων και την αναγκαιότητα αναδιάρθρωσης των παραγωγικών σχέσεων, προσφέρει παραπλανητικές ερμηνείες και προοπτικές για τη φύση της καπιταλιστικής κρίσης και υποστηρίζει μια αμφισβητήσιμη σταδιολογία και ιστορική περιοδοποίηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Αναφορικά τώρα με τη Σχολή της Φραγκφούρτης θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι νεοφροϊδιστές εκπρόσωποί της, αποδίδουν μια ανθρωπολογική ερμηνεία στο Μαρξ, και με βάση μια τέτοια ανθρωπολογική προσέγγιση επιχειρούν να αντιμετωπίσουν τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Θεωρούν ότι το βιο-οντολογικό στοιχείο συναντάται τελείως τυχαία με το κοινωνικό («ανθρώπινο») και έτσι η αντίληψή τους για τη φύση του ανθρώπου (ένανς ιδιότυπος θεωρητικός συμβιβασμός) αποκτά ένα καθαρά μεταφυσικό χαρακτήρα. Από τη σύγκρουση ανάμεσα στη μεταφυσικά εννοούμενη «ουσία του ανθρώπου» και την κοινωνία, γενικά, ή τη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία, ειδικά, καταλήγουν σε μια φετιχιστική και εξωιστορική αντίληψη της αλλοτρίωσης. Περιγράφουν δηλαδή τα γεγονότα χωρίς να τα εξηγούν και χωρίς να εξηγούν ειδικότερα τη διαδικασία διαμόρφωσης της ανθρώπινης φύσης. Για το λόγο αυτό η προσέγγισή τους, που χαρακτηρίζεται και σαν κριτική θεωρία, έχει υποστεί κριτικές και έχει θεωρηθεί ως κατ' ουσίαν θετικιστική, παρά την κριτική που φαινομενικά ασκούν οι ίδιοι οι νεοφροϊδιστές στο θετικισμό (Balaban 1989). Αντίθετα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Μαρξ συνδέει τη φύση του ανθρώπου με την εργασιακή δραστηριότητα, η οποία, με το σπάσιμο των αρχέγονων δεσμών του ανθρώπου με τη φύση, διαμορφώνει ιστορικά μια κοινωνική διαδικασία «εξανθρωπισμού» του ανθρώπου. Με άλλα λόγια, η ιστορία είναι μια διαδικασία δημιουργίας της ανθρώπινης φύσης (βλ. Balaban 1989 και Ντομπρένκοφ 1990: 58-59). Όσο για την αλλοτρίωση, ο Μαρξ αναζήτησε τις αιτίες της στις συγκεκριμένες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, μέσα στις οποίες δρα ο άνθρωπος και την κατανόησε σαν «μια αντικειμενική διαδικασία του μετασχηματισμού της ανθρώπινης δραστηριότητας και των αποτελεσμάτων της σε μια δύναμη που βρίσκεται έξω από τις δυνάμεις του ανθρώπου και τον εξουσιάζει» (Ντομπρένκοφ 1990: 143). Απόρροια των μεταφυσικών αντιλήψεων των νεοφροϊδιστών αποτελεί και ο ουτοπικός χαρακτήρας της κοινωνικής τους προβληματικής και η αδυναμία διατύπωσης σαφών κοινωνικο-πρακτικών προϋποθέσεων για την κοινωνική ανάπτυξη και την απελευθέρωση της «ανθρώπινης φύσης» από την αλλοτρίωση.

Όπως έχει γίνει σαφές, ούτε η στρουκτουραλιστική ούτε η νεοφροϊδική προσέγγιση δεν έχουν τις προϋποθέσεις να στοιχειοθετήσουν μια εναλλακτική προς το θετικισμό μεθοδολογική προσέγγιση, ενώ από ορισμένες απόψεις αφο-

μοιώνονται οι ίδιες μέσα στην κυρίαρχη επιστημολογική προσέγγιση. Από τις αντικειμενικές, πάντως, εξελίξεις και από τις διάφορες τάσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη φιλοσοφία των επιστημών γίνεται μάλλον σαφές, άσχετα αν αυτό αναγνωρίζεται ρητά ή όχι (βλ. Δεμερτζής 1989), ότι επαληθεύεται ουσιαστικά και ενισχύεται το κύρος του διαλεκτικού υλισμού.

4.2. Οι βασικές επιστημολογικές προσεγγίσεις στα πλαίσια των οικονομικών επιστημών

Ας εστιάσουμε τώρα την προσοχή μας στα ειδικότερα πλαίσια των οικονομικών επιστημών, και κατ' αρχήν, στην ιστορική πορεία της οικονομικής θεωρίας, για να ξεετάσουμε ορισμένες εκφράσεις και επιπτώσεις των βασικών επιστημολογικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Και ας σημειωθεί κατ' αρχήν ότι η μαρξιστική προσέγγιση και ο διαλεκτικός υλισμός, ως κοσμοαντίληψη και μεθοδολογία, αναπτύχθηκαν μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικο-ιστορικά πλαίσια, αντανακλώντας τις ώριμες ανάγκες μιας εποχής. Το έργο των κλασικών του μαρξισμού αποτελεί συνέχεια, σε σχέση με την κλασική Πολιτική Οικονομία και τη γερμανική ή την γενικότερη προγενέστερη φιλοσοφία, αλλά και επαναστατική τομή (ασυνέχεια) από άποψη μεθοδολογίας και προσανατολισμού.

Αργότερα, από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, η λεγόμενη «μαρξιστική επανάσταση» και η ανάπτυξη της νεοκλασικής παράδοσης, που συνδέθηκε με την ίδια την ανάπτυξη και εδραίωση του θετικισμού, οδήγησε σε μια στροφή και εγκατάλειψη ή παράκαμψη της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, που επιβλήθηκε από ιδεολογικοπολιτικούς παράγοντες και συνιστά έναν εκφυλισμό, μια εκχυδαϊστική εξέλιξη και μια «αποκοινωνικοποίηση» των οικονομικών επιστημών. Και τούτο παρά την επιστημολογική και μεθοδολογική ανωτερότητα της Πολιτικής Οικονομίας και της μαρξιστικής υλιστικής διαλεκτικής, ειδικότερα, που θα γίνει περισσότερο προφανής παρακάτω. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η ανάπτυξη της μεταφυσικής και υποκειμενιστικής «θεωρίας της χρησιμότητας», που ήλθε να υποκαταστήσει την εργασιακή θεωρία της αξίας (της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας), αντανακλούσε τις ώριμες πλέον συνθήκες ανάπτυξης του καπιταλισμού και την ειδικότερη ανάγκη να δικαιωθεί το *laissez faire* και να ανέβει η σχέση των κερδών στο ίδιο επίπεδο ηθικής νομιμότητας με την εργατική αμοιβή (βλ. και Robinson 1969: 57, 63).

Στη συνέχεια η ανάπτυξη της κείνσιανής θεωρίας, η επίδρασή της στην ανάπτυξη της κρατικής παρέμβασης και οι σοβαρές επιπτώσεις της, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο έχουν οδηγήσει σε αρκετές συζητήσεις επιστημολογικού χαρακτήρα. Η λεγόμενη κείνσιανή «επανάσταση» έχει ερμηνευτεί από ορισμένους συγγραφείς σαν νέο «παράδειγμα» με την έννοια του Kuhn, ενώ άλλοι αντίθετα υποστηρίζουν ότι οι βασικές κείνσιανές προτάσεις ανισορροπίας ενσωματώνονται στο γενικότερο νεοκλασικό «ερευνητικό πρόγραμμα» με την

έννοια του Lakatos. Για το «Πρόγραμμα» αυτό υποστηρίζεται ότι ο κείνσιανισμός της Γενικής Θεωρίας, με την εκδοχή δηλαδή της βραχυχρόνιας ισορροπίας, αποτελεί απλώς μια ειδική περίπτωση (Blaug 1975). Αλλά και ο ίδιος ο «επαναστατικός» χαρακτήρας της κείνσιανής θεωρίας και η αποφασιστική επίδρασή της στην ανάπτυξη της κρατικής παρέμβασης και της κοινωνικής διαχείρισης και στη διαμόρφωση των εθνικών λογαριασμών, αμφισβητείται από αρκετούς συγγραφείς (Tomlinson 1991).

Εκείνο πάντως που θα πρέπει να τονιστεί εδώ γενικά είναι ότι ο θετικισμός έχει επίσης στο χώρο των οικονομικών επιστημών αποτελέσει την κυρίαρχη προσέγγιση. Ο ιδεαλισμός της αστικής και ειδικότερα της νεοκλασικής οικονομικής προσέγγισης, στοιχείο εγγενές στο θετικισμό, γίνεται εμφανής από την υποκειμενιστική, συμπεριφορική προσέγγιση που έχει ασκήσει τεράστια επίδραση στην επικρατούσα οικονομική σκέψη. Προκύπτει επίσης από αντιλήψεις επιφανών οικονομολόγων. Σχετική είναι η αντίληψη του Κέινς για την καθοριστική επίδραση της θεωρίας πάνω στην οικονομική πραγματικότητα. Όπως παρατηρεί ο ίδιος: «... οι ιδέες είναι, και όχι τα οργανωμένα συμφέροντα που είναι επικίνδυνα για καλό ή κακό» (βλ. Tomlinson 1991). Στην πραγματικότητα βέβαια, και σύμφωνα με υπάρχουσες ενδείξεις από διάφορες χώρες, η ανάπτυξη της κρατικής οικονομικής διαχείρισης προέκυψε κατά κύριο λόγο από τις ίδιες τις αντικειμενικές ανάγκες του καπιταλιστικού συστήματος, και λιγότερο από την επίδραση της κείνσιανής θεωρίας (Tomlinson 1991). Χαρακτηριστική έκφραση θετικιστικής προσέγγισης είναι και η παρατήρηση της J. Robinson (1969: 24), παρά τον έντονο ρεαλισμό της, ότι «Το σώμα της επιστήμης, σε κάθε δεδομένη στιγμή, αποτελείται από τις θεωρίες που δεν έχουν ακόμα αποδειχθεί εσφαλμένες». Προφανής είναι εδώ η επίδραση του Popper, η προσέγγιση του οποίου έχει ασκήσει σημαντική μεθοδολογική επίδραση στις οικονομικές επιστήμες κατά τη μεταπολεμική περίοδο (βλ. στο ίδιο: 3, 25, 159) και μέχρι σήμερα (βλ. επίσης A. Cohen 1990).

Εδώ θα μπορούσε να αναφερθεί μια μεγάλη σειρά παραδειγμάτων μεταφυσικής θεώρησης της κυρίαρχης νεοκλασικής προσέγγισης (ή ορισμένων άλλων οικονομικών ρευμάτων), που αποτελούν σαφείς εκφράσεις θετικισμού. Ενδεικτικά, και σε αντιδιαστολή με τη ριζικά διαφορετική προσέγγιση της μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας, ας σημειωθούν τα ακόλουθα:

– Η «ανθρώπινη φύση», που θεωρείται μια σταθερή και αναλλοίωτη ποιότητα, έχει στο ενεργητικό της μια «λαμπρή» ιστορική σταδιοδρομία, από τον D. Hume και τον A. Smith μέχρι και σήμερα και, σε συνδυασμό με ένα ατομικιστικό πρότυπο συμπεριφοράς, αποτελεί ένα βασικό στοιχείο της νεοκλασικής προσέγγισης (βλ. Rima 1988: I, 75, 128-133 και Robinson 1969: 5, 9). Η ριζικά διαφορετική αντίληψη της φύσης και της συμπεριφοράς του ανθρώπου από την πλευρά της μαρξιστικής προσέγγισης και του διαλεκτικού υλισμού έχει ήδη διευκρινιστεί.

– Η νεοκλασική οικονομική επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο αγαθό γενικά, ενώ η μαρξιστική Πολιτική Οικονομία στην ιστορικά πιο συγκεκριμένη μορφή του εμπορεύματος. Έτσι η τελευταία είναι σε θέση να διερευνήσει ειδικότερα και με τρόπο πιο συγκεκριμένο και επιστημονικό τις κοινωνικές συνθήκες της εμπορευματικής παραγωγής.

– Ο αταξικός και μεταφυσικός διαχωρισμός ανάμεσα σε παραγωγούς και καταναλωτές, που αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της νεοκλασικής προσέγγισης, έχει έναν ανιστορικό χαρακτήρα και σε μεγάλο βαθμό πηγάζει από το φетиχισμό της συνείδησης στις συνθήκες του καπιταλισμού. Ταυτόχρονα η νεοκλασική οικονομική θεωρεί αιώνια και ουσιαστικά αμετάβλητη την υπάρχουσα μορφή οικονομικής οργάνωσης, ενώ η μαρξιστική Πολιτική Οικονομία εξετάζει την ιστορική εξέλιξη κοινωνικά συγκεκριμένων τρόπων παραγωγής, αντιμετωπίζει διαλεκτικά και ιστορικά την προοδευτικότητα του καπιταλισμού και εστιάζει την προσοχή της στη διάρθρωση των παραγωγικών σχέσεων και τις συνθήκες εκμετάλλευσης.

– Η επαγωγική ή αθροιστική γενίκευση των οικονομικών σχέσεων, με βάση την ψυχολογία ή τη συμπεριφορά γενικά του ατομικού και αφηρημένου καταναλωτή ή παραγωγού, αποτελεί επίσης κλασικό παράδειγμα θετικιστικής, νεοκλασικής προσέγγισης. Αντίθετα, από τη μεριά της μαρξιστικής διαλεκτικής προσέγγισης, το ενδιαφέρον στρέφεται στην αλληλεξάρτηση και δυναμική εξέλιξη όλων των σχέσεων, τη διαλεκτική σχέση του ειδικού με το γενικό (ή του μέρους με το όλο) και τη σχέση της πραγματικής ουσίας με τη φαινομενική απεικόνιση των πραγμάτων.

– Η νεοκλασική θεωρία της ανάπτυξης στηρίζεται σε αυθαίρετες υποθέσεις και αφηρημένες αναλύσεις, διαχωρίζοντας τα ζητήματα της θετικής ανάπτυξης από εκείνα της διανομής και επικαλούμενη μια αταξική κοινωνική συμπίεση «για να μεγαλώσουμε την πίτα (εθνικό προϊόν) και μετά τη μοιράζουμε». Αντίθετα η μαρξιστική Πολιτική Οικονομία εξετάζει τις ταξικές συγκρούσεις και την εκμετάλλευση που συνεπάγεται η καπιταλιστική συσσώρευση και ανάπτυξη και θεωρεί τις σχέσεις διανομής σαν καθοριζόμενες και στην ενότητά τους με τις συγκεκριμένες παραγωγικές σχέσεις στην πορεία της αναπτυξιακής διαδικασίας.

– Σε αντίθεση με την υποκειμενική (ιδεαλιστική), χρησιμοθηρική θεωρία της αξίας της νεοκλασικής οικονομικής, η μαρξιστική Πολιτική Οικονομία στηρίζεται στην οντολογικά και επιστημονικά θεμελιωμένη εργασιακή θεωρία της αξίας. Η θεωρία της χρησιμότητας, στην ποσοτική της έννοια και της οριακής παραγωγικότητας συντηρούνται δογματικά στη νεοκλασική οικονομική, παρά το γεγονός ότι η θεωρία και οι προσπάθειες μέτρησης του «κεφαλαίου» έχουν καταδείξει την ανεδαφικότητά τους (βλ. Sherman 1975 και Robinson 1969: 74).

– Ουτοπική και αναχρονιστική, ιδιαίτερα μέσα στα σημερινά πλαίσια, μπορεί επίσης να χαρακτηριστεί η διαδεδομένη αντίληψη περί κυριαρχίας του καταναλωτή (βλ. και Robinson 1969: 142, 153). Η αντίληψη αυτή αποτελεί μάλ-

λον ιδεολογική παραπλάνηση, όπως επίσης και η αντίληψη που συνδέει την αρμονική λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς και μια μεταφυσική έννοια του («τέλειου» ή «πλήρους») ανταγωνισμού με την οικονομική αποτελεσματικότητα.

– Η συνήθης έννοια της οικονομικής αποτελεσματικότητας και του ορθολογισμού αποτελεί μια ακόμα μεταφυσική και ανιστορική γενίκευση, συνεπαγόμενη μια υποτιθέμενη αντικειμενικότητα και κοινωνική ουδετερότητα, ενώ στην πραγματικότητα η αποτελεσματικότητα και ο ορθολογισμός, ως έννοιες ή στόχοι της κοινωνικής παραγωγής, προσδιορίζονται ιστορικά από τη συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης, τους στόχους και τις αντιθέσεις των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής (βλ. και Godelier 1972: 47-48).

– Μεταφυσική και αποσπασματική αντιμετώπιση μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί, μέσα στα σημερινά πλαίσια μιας αντικειμενικής διεθνοποίησης, και η κατασκευή οικονομικών υποδειγμάτων κείνσιανής ή γενικότερα νεοκλασικής έμπνευσης σε επίπεδο εθνικής οικονομίας. Αντίθετα η μαρξιστική διαλεκτική προσέγγιση, παίρνοντας ως βάση το χαρακτήρα του κεφαλαίου σαν παραγωγικής σχέσης και τις διαφορετικές μορφές ανάπτυξής του, μπορεί αποτελεσματικότερα και περισσότερο συγκεκριμένα να διερευνά τις πραγματικές τάσεις της οικονομικής διεθνοποίησης.

– Ο «εμπορευματικός φетиχισμός» οδηγεί τη νεοκλασική θεωρία, αλλά και ορισμένα άλλα ρεύματα, όπως τους νεορικαρντιανούς και τους «νεομαρξιστές», σε μια επιφανειακή θεώρηση που δίνει κυρίαρχο ρόλο στη σφαίρα της κυκλοφορίας και της ανταλλαγής, ενώ η μαρξιστική Πολιτική Οικονομία αποδίδει κυρίαρχο ρόλο στη σφαίρα της παραγωγής και βλέπει τη διαλεκτική της ενότητα με τη σφαίρα της ανταλλαγής.

– Οι νεορικαρντιανοί και σραφιανοί στηρίζουν τις αναλύσεις τους σε μια δεδομένη τεχνολογία, θεωρούν την αξία με την έννοια της ενσωματωμένης εργασίας (νατουραλιστικές επιδράσεις και μηχανιστικός ντετερμινισμός) και χρησιμοποιούν σχήματα γενικής ισορροπίας με πλήρη λύση των σχετικών συστημάτων για το μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές. Αντίθετα οι μαρξιστικές προσεγγίσεις, πιο κοντά στην πραγματικότητα, θεωρούν την αξία ως έκφραση της κοινωνικά αναγκαίας ποσότητας «αφηρημένης» εργασίας και αναπαράγουν θεωρητικά την αντικειμενική διαλεκτική διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές.

– Τόσο η νεοκλασική θεωρία όσο και τα οικονομικά ρεύματα που αναφέρθηκαν παραπάνω αντιμετωπίζουν την τεχνολογία σαν εξωγενή παράγοντα καθοριστικής σημασίας (μηχανιστικός ντετερμινισμός), ενώ στα πλαίσια της μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας η τεχνολογία αντιμετωπίζεται σε διαλεκτική συνάρτηση με τις επικρατούσες σχέσεις παραγωγής και εκμετάλλευσης.

– Η φетиχοποιημένη αντίληψη της νεοκλασικής οικονομικής, παραβλέποντας τον ουσιαστικό πυρήνα των παραγωγικών (ταξικών και ανθρώπινων) σχέσεων, αντικειμενοποιεί και απολυτοποιεί έναν κόσμο ποιοτικά άχρωμο, που α-

φορά μόνο ανταλλακτικές αξίες και τιμές, και του οποίου βασικό χαρακτηριστικό είναι η ποσοτικοποίηση (βλ. και Frankel 1991). Απόρροια αυτού του γεγονότος είναι οι εμπειριστικές και φορμαλιστικές τάσεις ενός θετικισμού, που συχνά οδηγεί σε μια υπερβολική ποσοτικοποίηση ή μοντελοποίηση των οικονομικών αναλύσεων, η οποία συνήθως γίνεται σε βάρος μιας ουσιαστικής και συγκεκριμένης αντιμετώπισης των πραγματικών κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων. Οι έντονες τάσεις εμπειρισμού και οι δυσκολίες επιστημολογικού και μεθοδολογικού προσανατολισμού επιτείνονται ακόμα περισσότερο με τη διάδοση της χρήσης ηλεκτρονικών υπολογιστών, ενώ οι ίδιοι οι Η/Υ δημιουργούν τεράστιες δυνατότητες για τη σωστά προσανατολισμένη από μεθοδολογική άποψη οικονομική και κοινωνική έρευνα.

Μετά τις παραπάνω αναφορές, φαίνεται μάλλον δικαιολογημένη η άποψη εκείνων που χαρακτηρίζουν τη σημερινή κατάσταση, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον τα νεοκλασικά οικονομικά, «λυπηρή» (Sherman 1975). Και η κατάσταση γίνεται ακόμα περισσότερο «λυπηρή» με τα αναχρονιστικά και παραπλανητικά κηρύγματα του νεοφιλευθερισμού κατά τα τελευταία χρόνια (βλ. και Robinson 1969: 143-46).

4.3. Μεθοδολογικοί προσανατολισμοί των κοινωνικών επιστημών και η ιδιαιτερότητα της Ελλάδας

Σχετικά με τις κοινωνικές επιστήμες στην Ελλάδα θα πρέπει κατ' αρχήν να παρατηρήσουμε ότι αν οι επιστημολογικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, γενικά, παρουσιάζουν κάποια χρονική καθυστέρηση σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες, στην περίπτωση της Ελλάδας παρουσιάζεται ακόμα μεγαλύτερη καθυστέρηση και σε σχέση με τα συμβαίνοντα στις αναπτυσσόμενες χώρες της Δύσης. Πέρα από την παρατήρηση αυτή θα πρέπει γενικά να σημειώσουμε ότι οι ιδιαιτερότητες της Ελλάδας, από άποψη επιπέδου ανάπτυξης και μεθοδολογικών προσανατολισμών των κοινωνικών επιστημών, καθορίζονται από το ίδιο το επίπεδο και το πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης, την εξάρτηση της χώρας και τη διασύνδεσή της μέσα στο διεθνές περιβάλλον.

Ο εξαρτημένος ειδικότερα χαρακτήρας της χώρας έχει ως συνέπεια την υιοθέτηση κοινωνικών και οικονομικών θεωριών που διαμορφώθηκαν και αφορούν σε άλλες, αναπτυσσόμενες χώρες, χωρίς να γίνονται οι αναγκαίες προσαρμογές για την αντιμετώπιση των συγκεκριμένων προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Τα κοινά συμφέροντα του ξένου παράγοντα και της μεταπρατικής αστικής τάξης υπέβαλαν τη διαμόρφωση φορμαλιστικών τάσεων ή αφηρημένων σχημάτων και απέτρεψαν τη συγκεκριμένη και σκόπιμη κοινωνική έρευνα που θα αποκάλυπτε τις πραγματικές κοινωνικές συγκρούσεις και τις αντιθέσεις των οικονομικών συμφερόντων. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, συντηρήθηκε, σε μεγαλύτερο ίσως βαθμό, η κυριαρχία του θετικισμού, ενώ η κοινωνική έρευνα θεωρήθη-

κε σε μεγάλο βαθμό αχρειαστη πολυτέλεια και παρέμεινε σε χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης.

Με την επικράτηση του θετικισμού και τη διαμόρφωση φορμαλιστικών, δογματικών και τεχνοκρατικών αντιλήψεων στο χώρο των οικονομικών επιστημών ειδικότερα, παρατηρούνται φαινόμενα άκριτης αποδοχής οικονομικών δογμάτων που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και έρχονται σε σύγκρουση με τα συμφέροντα της κοινωνικής πλειοψηφίας ή τα ευρύτερα εθνικά συμφέροντα. Εδώ χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αποδοχή από τη μεγάλη πλειοψηφία των ακαδημαϊκών οικονομολόγων της χώρας του δόγματος του λεγόμενου «συγκριτικού πλεονεκτήματος» και των προτάσεων του οικονομικού φιλελευθερισμού, τη στιγμή μάλιστα που οικονομολόγοι όπως η J. Robinson παρατηρούν τα εξής χαρακτηριστικά:

Πίσω από τη βιτρίνα της θεωρίας του *laissez faire* οι κυβερνήσεις όλων των κεφαλαιοκρατικών χωρών προώθησαν το εμπόριο και την παραγωγή τους, κυρίεψαν διάφορες περιοχές και υιοθέτησαν θεσμούς που βοηθούσαν τους δικούς τους πολίτες να κερδίσουν πλεονεκτήματα έναντι άλλων. Το δόγμα της ελευθερίας του εμπορίου, όπως παρατήρησε προκλητικά ο Μάρσαλ, ήταν στην πραγματικότητα μια απλή προβολή των βρετανικών εθνικών συμφερόντων (1969: 138).

Συχνά είναι επίσης τα φαινόμενα έρευνών με ανεπαρκή μεθοδολογικό προσανατολισμό, ασαφή σκοπιμότητα και εμπειριστικές απολυτοποιήσεις (π.χ. επιπτώσεις από την ένταξη στην ΕΟΚ) και οι περιπτώσεις όπου τεχνικοί περιορισμοί και πρακτική ευκολία σε συνδυασμό με ιδεολογικοπολιτικές σκοπιμότητες οδηγούν ορισμένες οικονομικές έρευνες σε μεροληπτικά και επιστημονικά αστήρικτα συμπεράσματα (π.χ. «η χαμηλή ανταγωνιστικότητα της οικονομίας οφείλεται στους υψηλούς μισθούς» και «η πολιτική εξωτερικού εμπορίου είναι αναποτελεσματική...»).

Ο θετικιστικός δογματισμός και η ανεπαρκής ανάπτυξη κριτικής και ρεαλιστικής σκέψης στις κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει επίσης να αποδοθεί στην ανεπαρκή, ή ανύπαρκτη μέχρι το πρόσφατο παρελθόν, διδασκαλία μαθημάτων σχετικών με μεθοδολογία και φιλοσοφία της επιστήμης στα ελληνικά πανεπιστήμια. Από την άλλη μεριά, ο διαλεκτικός υλισμός, αν και ασκεί μια σημαντική επιρροή σε ένα πλατύ φάσμα κοινωνικά προβληματιζόμενων ανθρώπων στη χώρα, ήταν μέχρι πριν λίγα χρόνια απαγορευμένος και «καταδικασμένος εις την πυράν» από την επίσημη παιδεία, επειδή διατείνεται ότι: «... και όμως η γη κινείται». Αλλά και στις περιπτώσεις που άρχισαν να διδάσκονται μαθήματα μεθοδολογίας σε ελληνικές σχολές οικονομικο-κοινωνικών επιστημών, οι απόψεις που διδάσκονται συνήθως περιλαμβάνονται στα θετικιστικά πλαίσια ή μπορεί να προκύπτουν ειδικότερα από ένα συγκερασμό του λογικού θετικισμού και του «κριτικού ορθολογισμού». Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, είναι χαρακτηριστικό ότι υποστηρίζονται οι θέσεις μιας τυπικής ουδετερότητας των κοινωνικών επιστη-

μών και αυτονόμησης των ερευνητών, υποκαθιστάται η επιστημονική αντικειμενικότητα από τη συμβατική αντικειμενικότητα (Γέμπτος 1985: 43, 416), και φυσικά απορρίπτεται ή αποσιωπάται ο διαλεκτικός υλισμός... (βλ. Γέμπτος 1989).

4.4. Οι πρόσφατες εξελίξεις και οι προοπτικές του διαλεκτικού υλισμού

Στα προηγούμενα επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε την πραγματική διαλεκτική της φυσικοκοινωνικής και επιστημονικής εξέλιξης, εστιάζοντας από τη σκοπιά της φιλοσοφίας της επιστήμης την προσοχή μας στις δυο βασικές προσεγγίσεις ή σε ορισμένα ειδικότερα μεθοδολογικά ρεύματα. Στο σημείο αυτό, και αντί συμπερασμάτων, είναι σκόπιμο να παρατηρήσουμε ότι οι αντιθέσεις και οι καθοριστικοί παράγοντες που συνιστούν την εσωτερική δυναμική των φυσικών και κοινωνικών μεταβολών εξακολουθούν να βρίσκονται σε εξέλιξη και είναι αυτές ακριβώς οι εξελίξεις που θα κρίνουν αντικειμενικά τις διαμάχες ανάμεσα στα επιμέρους ρεύματα στο χώρο της φιλοσοφίας των επιστημών. Ταυτόχρονα είναι σκόπιμο να αναφερθούμε σύντομα στις προοπτικές της διαλεκτικής υλιστικής προσέγγισης σε συνάρτηση με τις πρόσφατες επιστημονικές και κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις σε διεθνές επίπεδο.

Οι κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις των τελευταίων ετών και οι κοσμοϊστορικές, θα μπορούσε κανείς να πει, αλλαγές του διεθνούς πολιτικού σκηνικού έχουν δημιουργήσει σοβαρούς προβληματισμούς και έχουν συχνά οδηγήσει σε μια αυθαίρετη, μηχανιστική και σκόπιμη μεταφορά αυτών των φαινομένων στο χώρο της επιστήμης και των μεθοδολογικο-φιλοσοφικών προσεγγίσεων. Οι εξελίξεις και οι προσπάθειες αυτές, από ορισμένες πλευρές, είναι πιθανόν να ασκήσουν μια κάποια αρνητική επίδραση στην επιρροή και ανάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης και της διαλεκτικής υλιστικής προσέγγισης ειδικότερα. Παρακάμπτοντας πάντως το ζήτημα αυτό, εκείνο που έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί είναι, αν πράγματι ορισμένα φαινόμενα, που έχουν εκδηλωθεί στα πλαίσια των διεθνών πολιτικοκοινωνικών εξελίξεων κατά τα τελευταία χρόνια, μπορούν να επηρεάσουν σοβαρά το θεωρητικό κύρος και την ερμηνευτική δυνατότητα του διαλεκτικού υλισμού. Ορισμένα φαινόμενα πολιτισμικού χαρακτήρα, πιο συγκεκριμένα, και ορισμένα φαινόμενα εθνικισμού ή θρησκευτικών ρευμάτων ειδικότερα φαίνεται να μην «υπακούουν» και να μην προσδιορίζονται από στενά υλικές ή οικονομικές συνθήκες.

Ορισμένοι, λοιπόν, συγγραφείς, παίρνοντας υπόψη αυτές τις αλλαγές, τα νέα φαινόμενα και τις εξελίξεις των επιστημών που έχουν συντελεστεί μέχρι σήμερα, έχουν ήδη επιχειρήσει να παρουσιάσουν κατά τα τελευταία χρόνια μια σύγχρονη θεωρία ή ορισμένες αναθεωρήσεις του διαλεκτικού υλισμού (βλ. Ψυχολαϊδής 1990 και G. Cohen 1988). Μερικοί από τους συγγραφείς αυτούς έχουν στηριχθεί στην προσπάθειά τους, μεταξύ άλλων, και σε μια ανθρωπολογική ερμηνεία του έργου του Μαρξ (Cohen 1988: Ch. 8, 9), η οποία όμως, όπως έχουμε

ήδη επισημάνει (βλ. και Ντομπρένκοφ 1990: 42-43, 55 και Balaban 1989), δεν αποδίδει το πραγματικό νόημα της μαρξιστικής προσέγγισης και μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε παραπλανητικά συμπεράσματα. Επηρεασμένοι από τέτοιες προσεγγίσεις και την αγωνιώδη, υπαρξιακή αναζήτηση ταυτότητας και στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν τα «νέα φαινόμενα» (εθνικισμός και θρησκευτικά ρεύματα), οι συγγραφείς αυτοί καταλήγουν σε ερμηνείες του ιστορικού υλισμού που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν νεο-χεγκελιανές (Cohen 1988: 137, 140). Για την αντιμετώπιση, λοιπόν, της νέας κατάστασης προτείνεται η υιοθέτηση του ιστορικού υλισμού στη στενή του έννοια (*restricted concept*), που συνεπάγεται ότι τα πνευματικά φαινόμενα δεν καθορίζουν την ανάπτυξη της υλικής πραγματικότητας, χωρίς όμως να είναι και μια υλιστική εξήγηση των πνευματικών φαινομένων αναγκαία. Η αντίληψη αυτή του ιστορικού υλισμού αντιδιαστέλλεται προς την ευρεία του έννοια (*inclusive concept*), που σημαίνει ότι «η υλική και οικονομική ανάπτυξη εξηγεί τα κύρια χαρακτηριστικά των άλλων, μη οικονομικών ή πνευματικών, εξελίξεων» (Cohen 1988: 175-76).

Εδώ όμως θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι οι πρόσφατες εξελίξεις και τα νέα φαινόμενα θα μπορούσαν να εξηγηθούν ικανοποιητικά με βάση τον ιστορικό υλισμό ακόμα και στην ευρεία του έννοια, με την προϋπόθεση βέβαια ότι ο διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός δεν ερμηνεύεται με ένα μηχανιστικό και ντετερμινιστικό τρόπο. Με την προϋπόθεση δηλαδή ότι ο διαλεκτικός υλισμός δεν κατανοείται μόνο ως «υλιστικός», αλλά και ως «διαλεκτικός». Στην προκειμένη περίπτωση θα πρέπει να κατανοηθεί ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια «έκρυθμη» ίσως κατάσταση, μια πρόσκαιρη εκτροπή με μικρές ή μεγαλύτερες αποκλίσεις από τους βασικούς, μακροχρόνιους καθορισμούς. Μια κατάσταση όπου, το εποικοδόμημα μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να παίζει τον καθοριστικότερο ρόλο στις κοινωνικές εξελίξεις. Αν και τα φαινόμενα έξαρσης εθνικισμών και θρησκευτικών ρευμάτων αποτελούν σε μεγάλο βαθμό μέρος του λεγόμενου εποικοδομήματος, είναι απόλυτα κατανοητό ότι τα στοιχεία αυτά μπορούν να αποκτούν μια σχετική αυτονομία, προσδιοριζόμενα από γενικότερες καταβολές και μακροχρονιότερους καθορισμούς σε σχέση με τη συγκεκριμένη διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων στα πλαίσια ενός ορισμένου τρόπου παραγωγής. Γίνεται επομένως προφανές ότι η πρόσφατη εμπειρία και τα νέα φαινόμενα εμπλουτίζουν την αντίληψή μας για τη διαλεκτική των πραγματικών εξελίξεων και τη θεωρητική προσέγγιση του διαλεκτικού υλισμού, χωρίς να καθιστούν αναγκαία την εγκατάλειψη ή ουσιαστική αναθεώρηση της τελευταίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Althusser L. 1977. *For Marx*, New Left Books, London.
- Balaban, O. 1989. "The Positivistic Nature of the Critical Theory" *Science & Society*, 53(4): 442-458.
- Bitsakis E. 1988. "For an Evolutionary Epistemology" *Science & Society*, 51(4): 389-413.
- Blaug M. 1975. "Kuhn versus Lakatos, or paradigms versus research programmes in the history of Economics" *History of Political Economy*, 7(4): 399-433.
- Brenner, R. and Glick, M. 1991. "The Regulation Approach: Theory and History" *New Left Review*, No 188, 44-119.
- Clarke, S. 1991. "New Utopias for old: Fordist dreams and Post-Fordist fantasies" *Capital & Class*, No 42, 131-155.
- Cohen A. J. 1990. Book Review on Neil de Marchi, ed., *The Popperian Legacy in Economics Papers Presented at a Symposium in Amsterdam*, December 1985, Cambridge University Press, 1988, in the *Philosophy of the Social Sciences*, 20(4): 527-531.
- Cohen, G.A. 1988. *History, Labour and Freedom*, Clarendon Press, Oxford.
- Cornforth, M. 1977. *Materialism and the Dialectical Method*, International Publishers, New York.
- Γέμπτος, Π. 1985. *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα.
1989. «Αναλυτικές ή διαλεκτικοερμηνευτικές κοινωνικές επιστήμες;» *Διαβάζω*, No 222, 82-85.
- Γληνός Δ. 1982. (1941) «Ορίζοντες νέας ζωής. Α. Θεωρία της Γνώσης» *Επιστημονική Σκέψη*, No 8, 44-59.
- Γρηγορόπουλος Δ. 1982. «Ο Στρονκτουραλισμός του Αλτουσέρ ή η νεκρονάσταση της μεταφυσικής» *Επιστημονική Σκέψη*, No 5, 53-60.
- Δεμερτζής Ν. 1989. «Από το Θετικισμό στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική θεωρία» *Διαβάζω*, No 222, 76-81.
- Δρουκόπουλος Β. 1988. «Τεχνολογικός ντετερμινισμός στο Μαξ» στο Αιμ. Μεταξόπουλος (επ.) *Οι Επιστήμες στην Κοινωνία*, Gutemberg, Αθήνα.
- Engels F. 1972. *Anti-Dühring*, International Publishers, New York.
- Frankel H. 1991. "Marxism and Physics: A new Look" *Science & Society*, 55(3): 336-347.
- Godelier M. 1972. *Rationality and Irrationality in Economics*, Montly Review Press, New York.
- Ιλιένκοφ Ε. 1988. *Η Διαλεκτική του Λένιν και η Μεταφυσική του Θετικισμού*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Kuhn T. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd Edition, The

University of Chicago Press, Chicago.

Lenin V. I. 1972. *Materialism and Empririo-Criticism*, Foreign Languages Press, Peking.

Marquit E. 1981. "Contradictions in Dialectics and Formal Logic" *Science & Society*, 45(3): 306-323.

Marx K. 1967. *Capital*, International Publishers, New York.

Μεταξόπουλος, Α. 1988. «Συνέχεια και ασυνέχεια στις επιστήμες» στο Αιμ. Μεταξόπουλος (επ.) *Οι Επιστήμες στην Κοινωνία*, Gutenberg, Αθήνα.

Μπιτσάκης Ε. 1985. «Μορφές Φυσικής Αιτιοκρατίας» *Δωδώνη*, ΙΔ΄: 45-70, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Naletov I. 1984. *Alternatives to Positivism*, Progress Publishers, Moscow.

Ντομπρένκοφ Β. 1990. *Οι Νεοφροϊδιστές σε αναζήτηση της «αλήθειας»*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Plaut M. 1978. "The Problem of Positivism in the Work of Nicos Poulantzas" *Telos*, No 35-38, 159-167.

Rima I. H. 1988. *Ιστορία της Οικονομικής Ανάλυσης*, Τομ. 1, Gutenberg, Αθήνα.

Robinson, J. 1969. *Η φιλοσοφία της Οικονομίας*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Σαρδέλης Δ. και Κυπριανίδης Τ. 1983. *Η Δυναμική των Επιστημονικών Επαναστάσεων*, Θεωρία, Αθήνα.

Sayers S. 1981-82. "Contradiction and Dialectic in the Development of Science" *Science & Society*, 45(4): 409-436.

Sherman H. 1975. "The Sad State of Orthodox Economics" *Journal of Economic Issues*, 9(2): 243-250.

Tomlinson J. 1991. "Why wasn't there a Keynesian revolution' in economic policy everywhere?" *Economy and Society*, 20(1): 103-119.

Ψυχοπαίδης Κ. 1990. «Για μια σύγχρονη θεωρία του διαλεκτικού υλισμού», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, No 2.